فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی، شماره پنجاهم، بهار ۱۴۰۴- صفحات ۸۴-۵۷

الگوی حکمرانی بانکداری اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های شهید صدر (ره)

نوع مقاله: پژوهشی

سیدامین طباطبایی[۱]
مصطفی سلیمی‌فر[۲]
تقی ابراهیمی سالاری[۳]
علی سعیدی[۴]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۱

چکیده

هرچند فرآیند تجمیع و تخصیص وجوه در طول تاریخ در جوامع مختلف وجود داشته است، اما در دوره مدرن با اختراع پول‌های اعتباری و ایجاد مفهوم جدیدی به نام سرمایه در بستر نظام سرمایه‌داری، ساختار متناسب با آن یعنی بانک نیز برای ایجاد و خلق اعتبار و انجام فرآیند تجمیع و تخصیص سرمایه به وجود آمد. اندیشمندان اسلامی نسبت به این مسئله مستحدثه نظرات مختلف و گاهی متضادی را بیان کرده‌اند. شهید محمدباقر صدر از اولین نظریه‌پردازان اسلامی بود که به شکل ساختارمندی به این مسئله ورود پیدا کرد، ایشان با پذیرش ضرورت بانک در جامعه اسلامی به ارائه دو الگوی متفاوت در حوزه بانکداری پرداخته است: ۱-الگوی بانکداری غیر ربوی که در یک نظام اجتماعی غیردینی فعالیت می‌کند و ۲-الگوی بانکداری اسلامی که در بستر یک نظام اجتماعی اسلامی و به‌عنوان بخشی از آن نظام فعالیت می‌کند. با وجود اهمیت بانکداری اسلامی در منظومه فکری شهید صدر کمتر پژوهشی به آن پرداخته است. در این مقاله، با رویکرد کیفی و با استفاده روش فراترکیب مبتنی بر الگوی هفت مرحله‌ای سندلوسکی و باروسو به تبیین الگوی حکمرانی بانکداری بر اساس دیدگاه شهید صدر پرداخته شده است. برای این کار ابتدا ساختار حکمرانی به‌طور کلی طرح و سپس الگوی حکمرانی برای بانکداری اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های شهید صدر احصاء گردید. جامعه پژوهش حاضر کلیه آثار مکتوب شهید صدر مرتبط با حوزه‌های اقتصادی و بانکداری است که تعداد ۹۲ مقاله و پژوهش را شامل می‌شود که پس از گزینش محتوایی و موضوعی ۳۹ مقاله از آنها برگزیده و تحلیل گردید. یافته‌های مطالعه منجر به شناسایی الگوی حکمرانی بانکداری اسلامی در ۴ حیطه‌ی کلی قواعد (شامل ۶ مقوله اصلیِ قاعده

۱ - دانشجوی دکتری اقتصاد دانشگاه فردوسی مشهد amin.tabatabaee@yahoo.com
۲- استاد گروه اقتصاد دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول) mostafa@um.ac.ir
۳ دانشیار گروه اقتصاد دانشگاه فردوسی مشهد ebrahimi@um.ac.ir
۴- استادیار گروه اقتصاد دانشگاه قم saeedy.ali@gmail.com

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

مالکیت چندگانه، قاعده آزادی اقتصادی در قلمرو محدود، قاعده عدالت اجتماعی، قاعده منطقه الفراغ، قاعده تحریم کنز و قاعده دستمزد)، قوانین (شامل ۴ مقوله اصلیِ تضمین ارزش واقعی در قرض، ممنوعیت بانکداری خصوصی و حکمرانی واحد دولتی در بانکداری، ممنوعیت ربا و دریافت مالیات از دارایی‌ها انباشته و ضبط آن بعد از فرصت قانونی)، نظام انگیزشی و ساختار ارائه خدمات عمومی بانکداری اسلامی بوده است.

واژگان‌کلیدی: الگوی حکمرانی، بانکداری اسلامی، شهید صدر، اقتصاد اسلامی، روش فراترکیب
طبقه‌بندی JEL: G34 G38 l98 E58

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

مقدمه

تحقق حکومت اسلامی مقدمه‌ای بر پیاده‌سازی احکام اسلامی و دست‌یابی به اهداف مکتب اسلام است که تحقق آن ساختارسازی، نهادسازی و جامعه‌پردازی متناسب با خود را می‌طلبد. (فاتحی، ۱۳۹۱: ۱۰۷) این ساختارسازی و جامعه پردازی در یک ارتباط چندطرفه زمینه تحقق اهداف مکتب اسلامی را فراهم می‌کند.

ساختار بانک اسلامی از اصلی‌ترین بخش‌های نظام اقتصادی اسلام است که می‌تواند نقش بسیار مهمی در اسلامی کردن ساختار حاکمیتی ایفا نماید. اولین تلاش‌ها برای راه‌اندازی بانک‌های اسلامی در سال ۱۹۶۳ و در مصر با راه‌اندازی بانک میت قمر[۱] آغاز گردید. در دهه ۱۹۷۰ میلادی تعداد قابل‌توجهی بانک‌های اسلامی ایجاد گردید. (محمدپور و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۲) با وقوع انقلاب اسلامی در ایران بانک‌های ایران ملی شدند و ارائه ربا در آن‌ها ممنوع گردید. با تصویب قانون بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۳ بانک‌های ایران موظف به رعایت عقود اسلامی در بانک‌ها شدند. نظریه‌پردازان مختلفی در حوزه بانکداری بدون ربا و بانکداری اسلامی اظهارنظر کرده‌اند. یکی از اولین و مهم‌ترین نظریه‌پردازانی که در این حوزه به بیان الگوهای مختلفی برای بانکداری پرداخته است شهید سید محمدباقر صدر است، ایشان از ذهنی ساختارمند و ساختارساز بهره‌مند بود و مورد تائید بسیاری از بزرگان علمی و فقهی عصر خود بود.[۲]

برخلاف نظر برخی از کارشناسان (چپرا[۳] ۲۰۱۶ و محمدپور و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۲) که بانک غیر ربوی را همان بانک اسلامی می‌دانند، یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های نظریه بانکداری شهید صدر ارائه دو الگو و مدل برای بانکداری اسلامی است:

الف- الگوی «بانکداری بدون ربا»: این الگو اولین بار توسط شهید صدر در کتاب "البنک اللاربوی فی الاسلام" با این پیش‌فرض که نظام اقتصادی اسلام مبتنی بر نظام اسلامی نباشد طرح گردید (عیوضلو و کریمی‌پور، ۱۳۹۷: ۷). ایشان در این الگو می‌کوشد تا با مفروض گرفتن جامعه‌ای که نهادهای اقتصادی و سیاسی به شکل سرمایه‌داری اداره می‌شوند و جریان نظام سرمایه‌داری در زندگی اقتصادی، فکری و رفتارهای انسان غلبه دارد ساختاری را برای بانک ارائه دهد که در عین رعایت قواعد فقهی مخصوصاً قاعده تحریم ربا بتواند در یک جامعه با ساختار حکمرانی سرمایه‌داری در کنار سایر بانک‌ها به حیات خود ادامه دهد و با ارائه سودآوری قابل‌قبول، سپرده‌گذاران را به سرمایه‌گذاری

۱- Myt Ghamr

۲-امام خمینی (ره) از ایشان با تعبیر مغز متفکر اسلامی (صحیفه امام ، ج۱۴، ۲۷۶و۲۸۰) و مقام معظم رهبری (دیدار با اعضای پژوهشکده شهید صدر، مرداد ۱۳۹۵) از ایشان با عنوان نابغه علمی و فقهی نام برده‌اند.

۳- Chapra

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

در بانک ترغیب نماید. در این رویکرد صرفاً به رفع تناقض بانک با احکام شریعت مانند نفی ربا اکتفا می‌شود و تلاش می‌شود که در راه دستیابی به ساختاری که بر اساس قرض ربوی نباشد شکلی از بانکداری ارائه گردد که با شرایط و چارچوب‌های غیر اسلامی جامعه سازگار باشد و بتواند پس از برپایی پابه‌پای بانک‌های ربوی به همزیستی و رقابت بپردازد (صدر، ۱۳۹۶: ۲۱).

اما چنین رویکردی از دیدگاه ایشان رویکرد مطلوب نیست چراکه اولاً در چارچوب این رویکرد محدود نمی‌توان تناقض میان بانک اسلامی و نظام سرمایه‌داری را حل کرد. ثانیاً نمی‌توان بین نقش بانک و عملکرد آن و بین اصولی که مکتب اقتصادی اسلام بر پایه آن استوار است وفق داد، ثالثاً نمی‌توان روح کلی مکتب اقتصادی اسلام را در واقعیت بانک بدون ربا پیاده نمود و رابعاً در بانکداری بدون ربا در بستر یک جامعه سرمایه‌داری حتی خود تحریم ربا هم نمی‌تواند همه نتایج خود را به ثمر برساند (صدر ۱۴۰۰: ۲۴۱). این رویکرد مبنای تدوین قانون جامع بانکداری بدون ربا در سال ۱۳۶۲ قرار گرفت که البته همان قانون هم به‌درستی اجرایی نگردید (موسویان، ۱۳۸۶: ۱۰) و (فیروزان سرنقی و سپهوند، ۱۴۰۳: ۱۴۷).

ب- الگوی «بانکداری اسلامی»: این الگو برای جامعه‌ای است که ساختار حکمرانی در آن اسلامی است و می‌خواهد بانکداری اسلامی را در ضمن یک برنامه‌ی جامع برای جامعه‌ی اسلامی اجرا کند. شهید صدر از *بانکداری حقیقی اسلامی* نام می‌برد و معتقد است بانک حقیقی اسلامی بخش اصلی در طرح کامل اقتصاد جامعه اسلامی را تشکیل می‌دهد. بانک حقیقی اسلامی صرفاً وصله‌پینه کردن بانک سرمایه‌داری نیست و برخلاف بانک‌بدون‌ربا، روح حاکم بر اقتصاد اسلامی بر آن حاکم است (صدر ، ۱۴۰۰: ۲۴۱). بنابراین، الگوی شهید صدر برای بانکداری محدود به ارائه یک الگوی جایگزین در دل نظام لیبرالیسم نیست، بلکه الگوی مستقلی است که با تکیه بر اصول و ارزش‌های والای اسلامی تدوین گردیده است. این الگو مبتنی بر ساختارهای بینشی، انگیزشی و ارزشی خاص خود بنا نهاده شده است. شهید صدر معتقد است نه‌تنها بانک متعارف غربی به دلیل عدم انطباق با احکام شرعی و نیز اصول اقتصاد اسلامی قابلیت پیاده‌سازی در یک جامعه اسلامی را ندارد، بلکه بانک اسلامی هم به همین دلایل امکان بروز موفق و کامل در یک جامعه با اصول سرمایه‌داری را ندارد (صدر ، ۱۴۰۰: ۲۴۰). شهید صدر معتقد است در صورت تحقق کامل الگوی بانکداری اسلامی، این الگو می‌تواند تمام موسسات ربوی را به چالش بکشد و تمام ریشه‌های اقتصادی، اجتماعی و فکری آنها را برخواهند کند (صدر، ۱۳۹۶: ۲۴).

در برخی پژوهش‌ها علی‌رغم تبیین دقیق شهید صدر به‌اشتباه بانکداری بدون ربا را مترادف با بانکداری اسلامی در نظر گرفته‌اند. ازجمله می‌توان به باستانی فر و همکاران (۱۳۹۵: ۱۳۷) و حشمتی مولایی (۱۳۹۹) اشاره‌کرد. دلیل این مسئله را باید عدم تبیین صحیح الگوی «بانکداری اسلامی»

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

شهید صدر دانست لذا، در این پژوهش سعی شده تا ابتدا با استفاده از منابع مختلف ابعاد گوناگون «الگوی حکمرانی بانکداری اسلامی» به‌درستی تبیین و سپس با روش تحلیلی، ویژگی‌ها و شاخصه‌های آن بررسی می‌گردد.

۱. پیشینه پژوهش

۱،۱. بررسی مطالعات داخلی

با توجه به گسترش بانکداری بدون‌ربا در چند دهه گذشته پژوهش‌های گسترده‌ای در حوزه‌های مختلفِ بانکداری اسلامی صورت گرفته است که ازجمله می‌توان به پژوهش‌هایی در موضوعات الگوی-بانکداری‌اسلامی، شاخص‌بانکداری‌اسلامی، الگوی‌حکمرانی‌بانکی، شاخص‌مقاصدالشریعه برای بررسی عملکرد بانک و تأثیر هیئت‌های نظارت شرعی بر حکمرانی بانکی اشاره کرد.

در حوزه اندیشه‌های شهیدصدر نیز برخی پژوهش‌ها به بررسی الگوی بانکداری بدون‌بهره از دیدگاه شهیدصدر و نیز تأثیرات آن پرداخته‌اند، هرچند علی‌رغم تأکید ایشان بر تفاوت میان بانکداری بدون بهره و بانکداری اسلامی پژوهش مستقلی که به بررسی الگوی‌بانکداری‌اسلامی از دیدگاه شهیدصدر و الگوی حکمرانی بانکداری‌اسلامی از دیدگاه ایشان باشد مشاهده نشد. در ادامه به برخی از پژوهش‌های داخلی و خارجی در حوزه‌های مرتبط اشاره می‌شود:

موسویان (۱۳۸۵) در پژوهشی با عنوان "بانکداری بدون ربا از نگاه شهید صدر (ره)" با بررسی و تبیین الگوی بانکداری بدون‌ربا از دیدگاه شهیدصدر نقدهایی بر آن وارد نموده است. ازجمله وی معتقد است در الگوی پیشنهادی شهیدصدر به اهداف، انگیزه‌ها و سلیقه‌های مشتریان بانک چه در طرف سپرده‌گذاران و چه در طرف دریافت‌کنندگان تسهیلات توجهی نشده است؛ بدین‌جهت، الگوی واحدی برای همه بانک‌ها ارائه شده است و پیشنهاد می‌دهد تا با لحاظ کردن تفاوت در اهداف و سلیقه‌های مشتریان بانک که برخی به دنبال معاملات با سودهای معین و برخی درپی سود انتظاری بالاتر با پذیرش ریسک هستند، دقت بالاتری برای تکمیل طراحی الگو صورت گیرد.

موسویان (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان "شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی" ضمن ارائه تعریفی از بانکداری اسلامی و ضرورت‌های آن، به بحث در مورد قوانین بالادستی مصوب درزمینهٔ اسلامی‌کردن نظام بانکی در جمهوری اسلامی ایران پرداخته و چگونگی تبیین و استخراج اصول و معیارهای قابل شاخص‌گذاری درزمینهٔ تحقق بانکداری اسلامی با استناد به متون دینی و سیاست‌گذاری‌های صورت گرفته در این حوزه را بیان کرده است.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

حیدری و رجبی (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان "تدوین الگوی پارادایمی حکمرانی نظارتی کارا و اثربخش بر شبکه بانکی کشور" در پی تدوین الگوی مفهومی برای حکمرانی نظارتی بانک‌مرکزی در راستای سندچشم‌انداز بیست‌ساله و سیاست‌های کلی اقتصادمقاومتی می‌باشند. برای این منظور با بهره‌گیری از راهبرد داده‌بنیاد در پی تبیین حکمرانی نظارتی مقاوم می‌باشند که با توجه به شرایط علّی، زمینه‌ای و میانجی، ابتدا ابعاد آن تبیین و راهبردهای تحقق آن تدوین کرده‌اند و سپس مدل نهایی براساس آن ارائه نموده‌اند.

۲،۱. بررسی مطالعات خارجی

آنتونیو[۱] و همکاران (۲۰۱۲) در مقاله‌ای با عنوان "تحلیلی بر عملکرد بانکداری اسلامی: پیاده‌سازی شاخص مقاصدالشریعه در اندونزی و اردن" پس از تبیین تفاوت‌های بانکداری‌اسلامی و بانکداری متعارف در حوزه نظری و عملی به بیان ضرورت تدوین شاخصی برای ارزیابی عملکرد بانکداری که صرفاً محدود به سود مالی ذینفعان نباشد می‌پردازند، لذا برای حل این مشکل شاخص مقاصدالشریعه را برای ارزیابی میزان مطلوبیت بانکداری پیشنهاد می‌دهند و در ادامه به‌صورت عملی این شاخص را در بانکداری اندونزی و اردن مورد مقایسه قرار می‌دهند.

اَمی[۲] و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهشی با عنوان "حکمرانی بانکی، عملکرد و ریسک‌پذیری: بانک-های متعارف در مقابل بانک‌های اسلامی" با تأکید بر ارتباط بحران مالی جهانی با عملکرد و حکمرانی بانک‌ها تأکید می‌کند که برای کاهش ریسک و بهبود عملکرد اقتصاد لازم است تا حکمرانی بانکی مورد بازبینی قرار بگیرد.

ملّا[۳] و زمان[۴] (۲۰۱۵) در پژوهشی با عنوان "نظارت شرعی، حکمرانی شرکتی و عملکرد: بانک‌های متعارف در مقابل اسلامی" با تمرکز بر تفاوت‌های بین بانک‌های متعارف و بانک‌های اسلامی، تأثیر هیئت‌های نظارت شرعی، ساختار هیئت‌مدیره و قدرت مدیرعامل بر عملکرد را بررسی کرده‌اند ونشان داده‌اند که انواع هیئت‌های نظارت شرعی بر عملکرد بانک‌های اسلامی زمانی که نقش نظارتی را ایفا می‌کنند، تأثیر مثبت می‌گذارند، اما زمانی که فقط نقش مشاوره‌ای داشته باشند، تأثیر آن ناچیز است.

۱-Antonio

۲ -Ammi

۳ -Mollah

۴ -Zaman

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

قدری[۱] و بهاتی[۲] (۲۰۲۰) در کتابی با عنوان "رشد مالیه و بانکداری اسلامی، نوآوری، حکمرانی و کاهش ریسک" به بررسی مدل‌های مختلف حکمرانی بانکی در کشورهای مختلف اسلامی پرداخته‌اند. در ادامه در ضمن بررسی الگوی صکوک نقش مالکیت و الگوی حکمرانی در بانکداری اسلامی موردمطالعه قرار می‌دهند و با بررسی چند مجموعه بانکی در کشورهای مالزی اندونزی و پاکستان نشان داده‌اند که قوانین مالکیت و ساختار حکمرانی نقش مهمی در تصمیم‌گیری‌های مالی این مجموعه‌ها دارد.

۳،۱. نوآوری پژوهش

هرچند تاکنون پژوهش‌هایی پیرامون الگوی بانکداری از منظر شهیدصدر انجام شده لیکن عمدتاً این پژوهش‌ها پیرامون اندیشه‌های شهید صدر در حوزه بانکداری‌بدونِ‌ربا بوده است و تحقیق مستقلی که الگوی بانکداری‌اسلامی از دیدگاه شهید صدر در آن بررسی شود یافت نشد. همچنین در هیچ‌کدام از پژوهش‌های انجام‌شده به بررسی الگوی حکمرانی بانکداری اسلامی پرداخته نشده است. این پژوهش برای اولین بار به ترسیم الگوی حکمرانی بانکداری اسلامی از میان اندیشه‌های شهید محمدباقر صدر پرداخته است.

۲. مبانی نظری

- **مفهوم حکمرانی :**

اگرچه عنوان حکمرانی به‌طور گسترده‌ای در محافل علمی مورد بحث قرار گرفته اما هنوز اجماع دقیقی بر روی تعریف آن وجود ندارد (فوکویاما[۳]، ۲۰۱۶: ۶۲). بانک جهانی در گزارش خود در سال ۱۹۹۲حکمرانی را "شیوه‌ای که در آن قدرت در مدیریت منابع اقتصادی و اجتماعی یک کشور برای توسعه اعمال می‌شود" تعریف می‌کند. سازمان ملل در گزارشی حکمرانی را "سنت‌ها و نهادهایی که از طریق آن‌ها اقتدار در یک کشور اعمال می‌شود" می‌داند (کافمن[۴] و همکاران، ۲۰۱۱، ۲۲۲). دانشنامه حکمرانی[۵] (۲۰۰۷: ۳۲۲) حکمرانی را "فرآیند تعاملات از طریق قوانین ، هنجارها ، قدرت یا زبان یک جامعه سازمان‌یافته بر یک سیستم اجتماعی (خانواده ، قبیله ، سازمان رسمی یا غیررسمی

---

۱ -Qadri
۲ -Bhatti
۳ -Fukuyama
۴ -Kaufmann
۵ -Encyclopedia of Governance

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

، یک قلمرو یا در سراسر قلمروها) که توسط دولت یک ایالت ، توسط یک بازار یا یک شبکه انجام می‌شود" تعریف می‌کند. در یک تعریف دیگر *می‌توان حکمرانی را فرآیند اعمال قدرت از بالا به پایین برای دستیابی به اهداف در یک ساختار مشخص اجتماعی دانست. این فرآیند شامل سیاست‌گذاری، قانون‌گذاری و ارائه خدمات عمومی خواهد بود* (خسروپناه، ۱۴۰۲: ۲۵).

- **حکمرانی مضاف:**

حکمرانی علاوه بر اینکه به‌صورت عام و در سطح یک جامعه مطرح است می‌تواند به‌صورت خاص در سطوح مختلف و در بسیاری از حوزه‌های اجتماعی نیز به کار رود که اصطلاحاً به آن حکمرانی مضاف گفته می‌شود. در سال‌های اخیر پژوهش‌های فراوانی پیرامون حکمرانی‌های مضاف انجام شده است که از آن جمله می‌توان به حکمرانی آب (تورتاجادا[۱]، ۲۰۱۰ و گرونفلد[۲] و اشمیت[۳]، ۲۰۱۳)، حکمرانی نظام آموزشی ، نظام سلامت (نای[۴] و بارسیناسی[۵] ۲۰۲۲ و لانگ و همکاران ۲۰۲۳)، حکمرانی آموزش (ویزئو[۶]، ۲۰۲۲)، حکمرانی فرهنگی (اُست و روبا، ۲۰۲۲) و حکمرانی اقتصادی (هایدمن[۷] ۲۰۲۰ و علی[۸] و همکاران، ۲۰۲۲) اشاره نمود.

مفهوم حکمرانی در این پژوهش‌ها اغلب در دو دسته کلی تقسیم می‌شود؛ دسته اول پژوهش‌هایی است که به بررسی حکمرانی به مثابه شاخصی برای سنجش میزان موفقیت دستگاه حاکمه در اهداف محوله می‌پردازد یعنی شاخص‌هایی برای اینکه متوجه شویم آیا الگوی مطلوب توسط دستگاه حاکمه به‌درستی محقق می‌شود. دسته دوم پژوهش‌هایی است که به بررسی حکمرانی به‌عنوان بخشی از یک الگو و مدل اجتماعی می‌پردازد درواقع در اینجا حکمرانی به‌مثابه روش است، روش تصمیم سازی تا اجرا و تحقق اهداف و این بخشی از یک ساختار است.

در نمودار زیر به تبیین انواع حکمرانی‌های مضاف پرداخته‌شده است:

انواع حکمرانی	توضیح یا تعریف
حکمرانی در مقیاس‌های مختلف	حکمرانی در یک مقیاس مشخص جغرافیایی یا اداری

۱ -Tortajada
۲ -Groenfeldt
۳ -Schmidt
۴ -Nay
۵ -Barré-Sinoussi
۶ -Viseu
۷ -Heydemann
۸ -Ali

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

حکمرانی به‌عنوان موصوف	حکمرانی در یک ترکیب موصوف و صفت قرار گرفته است و با یک صفت خاص مورد توصیف قرار می‌گیرد.
روش‌های حکمرانی	ناظر به شیوه‌های پیاده‌سازی اهداف حکمرانی است.
حکمرانی مضاف- حکمرانی در یک حوزه خاص	نوعی حکمرانی مضاف است که حکمرانی را در حوزه خاص از اداره اجتماع بیان می‌کند.
حکمرانی مضاف- حکمرانی در یک بخش خاص	نوعی حکمرانی که حکمرانی را در یک بخش و یاسازمان مشخص بررسی می‌کند. می‌توان آن را در دسته حکمرانی سازمانی یا بخشی دسته‌بندی کرد.
حکمرانی مضاف- حکمرانی تاریخی	بررسی ویژگی‌های حکمرانی در یک دوره خاص تاریخی در یک جغرافیای مشخص.

منبع: یافته‌های پژوهش

۳. روش‌شناسی پژوهش

یکی از روش‌های تحقیقات کیفی که به‌منظور بررسی، ترکیب، تحلیل و تفسیر پژوهش‌های گذشته استفاده می‌شود فرامطالعه است؛ اگر فرامطالعه به‌صورت کیفی و بر روی مفاهیم و نتایج مورداستفاده در مطالعه‌های گذشته مبتنی بر مرور سیستماتیک مطالعات کتابخانه‌ای برای شناختی ژرف پیرامون پدیده موردمطالعه انجام گیرد به نام فراترکیب شناخته می‌شود (ویبرن[۱]، ۲۰۱۸). روش ساندلوسکی[۲] و باروسو[۳] (۲۰۰۷) الگوی منسجم فراترکیب است که اطلاعات و یافته‌های استخراج‌شده از دیگر مطالعات با موضوع مرتبط را بررسی می‌کند. این روش با فراهم کردن یک نگرش نظام‌مند از طریق ترکیب پژوهش‌های کیفی مختلف، به کشف موضوعات و استعاره‌های جدید و اساسی می‌پردازد. این روش در هفت مرحله به بررسی موضوع پژوهش می‌پردازد، که این هفت مرحله عبارتند از: تنظیم سؤالات پژوهش، بررسی نظام‌مند متون، جستجو و انتخاب منابع مناسب، استخراج اطلاعات منابع، تجزیه، تحلیل و ترکیب یافته‌ها، کنترل کیفیت و ارائه یافته‌ها.

۱ -Wyborn
۲ -Sandelowski
۳ -Barroso

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

الگوی هفت مرحله‌ای سندلوسکی و باروسو روش تحقیق فراترکیب (منبع: امیدیان و همکاران، ۱۴۰۲)

- **سؤال پژوهش**

این پژوهش در پی پاسخ به سؤال اصلی زیر پیرامون حکمرانی بانکداری اسلامی است:

الگوی حکمرانی نظام بانکداری اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های شهید صدر چیست؟

- **بررسی نظام‌مند متون و انتخاب منابع مناسب:**

در روش فراترکیب مقالات بر اساس بررسی چکیده، بررسی محتوا، بررسی کیفیت مقاله غربال می‌شوند. برای این منظور درمجموع ۹۲ پژوهش و مقاله از شهید صدر بررسی گردید که با مطالعه و غربال‌گری این پژوهش‌ها از نظر عنوان، چکیده و محتوا، تعداد ۳۹ مقاله انتخاب گردید که برای دستیابی به نتیجه، موردبررسی دقیق‌تر قرار گرفت و نتایج پس از تلفیق گزارش گردید. نتایج این

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

فرآیند در چهار حیطه و ۱۰ مقوله اصلی دسته‌بندی گردید. در جدول زیر کتب شهید صدر و تعداد مقالات منتخب از هر کتاب ذکر شده است.

نام کتاب یا پژوهش	نویسنده	موضوع کلی	تعداد مقالات	تعداد مقالات منتخب
اقتصادنا جلد اول	شهید صدر	بررسی تطبیقی مکاتب مارکسیسم، سرمایه‌داری و اسلام	۱۲	۶
اقتصادنا جلد دوم	شهید صدر	کشف نظریات اقتصادی اسلام به‌عنوان روبنا از معارف و احکام شریعت به‌عنوان زیربنا	۷	۵
الاسلام یقود الحیات	شهید صدر	بررسی نیازهای فکری و فرهنگی جامعه اسلامی در سایه حاکمیت اسلام	۱۵	۱۱
البنک اللاربوی فی‌الاسلام	شهید صدر	ارائه الگویی کاربردی برای برچیدن ربا از بانک در جامعه‌ای که قوانین و احکام شرعی در آن پیاده نمی‌شود.	۴	۲
بارقه‌ها	شهید صدر	مجموعه مقالات شهید صدر در پنج باب تربیت و اخلاق، اندیشه و فرهنگ، سیاست و اجتماع، حوزه و مرجعیت و مطالب متفرقه	۴۸	۱۴
گفتارهای بنیادین	شهید صدر	مجموعه شش درس گفتار از شهید صدر پیرامون مباحث فقهی مختلف	۶	۱

منبع: یافته‌های پژوهش

در ادامه پیش از بیان الگوی حکمرانیِ‌بانکداریِ‌اسلامی از دیدگاه شهیدصدر، به تبین ماهیت بانک از دیدگاه ایشان و نیز بیان مفهوم حکمرانی و حکمرانی بانکی پرداخته خواهد شد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

۴. یافته‌های پژوهش

حکمرانی بانکداری اسلامی

حکمرانی بانکداری به‌عنوان یکی از انواع حکمرانی‌های مضاف در یک حوزه خاص از اداره اجتماع می‌تواند در دو قالب *الگوی حکمرانی* به‌عنوان مدلی برای اداره اقتصاد و نیز *شاخص حکمرانی* به‌عنوان معیاری برای سنجش عملکرد یک اقتصاد موردبررسی قرار بگیرد. در سال‌های اخیر پژوهش‌هایی پیرامون موضوع حکمرانی بانکداری انجام شده که اغلب پیرامون بررسی شاخص حکمرانی شرکتی در بانکداری بوده است (ولکر[۱] ۲۰۰۷: ۱۲۸).

همان‌طور که در تعریف حکمرانی گفته شد، یک الگوی‌حکمرانی شامل فرآیند قاعده‌گذاری، قانون‌گذاری، ساختار ارائه خدمات‌عمومی و نظام انگیزشی می‌باشد (خسروپناه، ۱۴۰۲: ۲۵). لذا در ادامه قواعد، قوانین و ساختار ارائه خدمات‌عمومی و نظام انگیزشی بانکداری اسلامی از دیدگاه شهیدصدر طرح و بررسی می‌گردد.

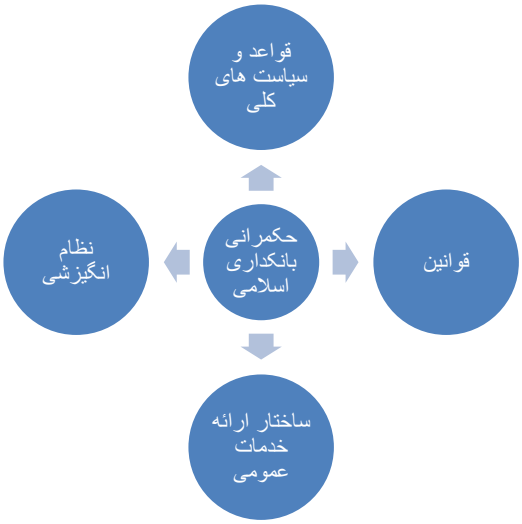

۱،۴. قواعد حاکم بر الگوی اقتصاد اسلامی از دیدگاه شهید صدر

منظور از قواعد در اینجا اصول و قوانین کلی هستند که به‌عنوان پایه و اساس سایر قوانین مطرح می‌شوند. این اصول و قواعد عمدتاً ثابت هستند و مبنای قانون‌گذاری قرار می‌گیرند.

---

۱ -Volker

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

۱،۱،۴. قاعده مالکیت چندگانه

مالکیت به ارتباط خاص بین ملک و مالک اشاره دارد که امکان تصرف مالک در ملک را نشان می‌دهد. این مالکیت یا حقیقی است یعنی مالک سلطه واقعی بر ملک دارد و یا اعتباری یعنی بین مالک و ملک بر اساس قواعدی، رابطه و سلطه‌ای فرض می‌شود (هادوی‌نیا، ۱۳۸۲: ۱۱۲).

بر اساس اندیشه شهید صدر نوع مالکیت موردپذیرش اسلام، با نوع مالکیت در سرمایه‌داری و سوسیالیسم، تفاوتی جوهری دارد. ایشان در تبیین نگاه اسلام معتقد است برخلاف مکتب سرمایه‌داری که اصالت را به مالکیت خصوصی می‌دهد و همچنین برخلاف مکتب سوسیالیسم که اصالت را به مالکیت دولتی می‌دهد، مکتب اسلام، شکل‌های متفاوتی از مالکیت را در یک زمان مقرر می‌دارد و به این وسیله، اصل مالکیت چندگانه (مالکیتی که دارای شکل‌های متنوعی است) را به جای اصل مالکیت یک وجهی که سرمایه‌داری و سوسیالیسم به دنبال آن رفته‌اند می‌نشاند. اسلام سه نوع مالکیت را قبول دارد: مالکیت خصوصی ، مالکیت عمومی و مالکیت دولتی؛ و به هر یک از این شکل‌های سه‌گانه مالکیت، حوزه عمل ویژه‌ای اختصاص داده است و هیچ‌یک از آن‌ها را امری نادر و استثنایی، یا راه چاره‌ای زودگذر برای پاسخگویی به شرایط خاص اجتماعی به‌شمار نمی‌آورد (صدر، ۱۳۹۳-۱: ۳۳۸). در حوزه بانکداری ازآنجاکه بانک محلی برای تجمیع سرمایه است و این تجمیع سرمایه برای بخش خصوصی به سبب تحریم کنز و نیز جلوگیری از ایجاد فاصله طبقاتی و تبعیض منع گردیده است، لذا از دیدگاه ایشان مالکیت بانک انحصاراً باید در اختیار دولت اسلامی باشد و دولت موظف است به نمایندگی از عموم مردم به اداره صحیح آن بپردازد (صدر، ۱۴۰۰: ۲۴۲).

۲،۱،۴. قاعده آزادی اقتصادی در قلمرو محدود

هرچند اصل آزادی اقتصادی به‌عنوان یک اصل مستقل در اقتصاد اسلامی مطرح است لیکن در مقام مقایسه با دو نظام سوسیالیستی و لیبرالیستی بهتر می‌توان آن را درک کرد. در حالیکه از طرفی اقتصاد لیبرالیستی در مقام نظر آزادی‌های نامحدودی در اختیار سرمایه‌داران قرار داده است و از طرف دیگر اقتصاد سوسیالیستی در مقام نظر آزادی‌های اقتصادی را تا حد زیادی محدود کرده است، اسلام موضعی معتدل دارد و به آحاد جامعه اجازه داده تا در قلمرو ارزش‌ها، آرمان‌ها و ملاک‌های عدالت اسلامی از آزادی‌های خود بهره‌مند گردند (صدر، ۱۳۹۴: ۱۹۱). باید توجه داشت برخلاف اندیشه‌های اومانیستی غربی که انسان معیار تعریف همه چیز ازجمله حق و عدالت و آزادی است در اسلام حق و عدالت امور اصیلی است که می‌تواند محدودیت‌هایی برای آزادی قرار دهد. محدودیت‌هایی که اسلام در حوزه اقتصادی برای آزادی‌های اجتماعی ایجاد می‌کند بر دو نوع است، یکی خودکنترلی و محدودسازی درونی که بر مبنای ایمان و اعتقادات قلبی افراد است و از عمق جان فرد نشأت می‌گیرد

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

و دیگری کنترل بیرونی یا محدودسازی بیرونی که یک نیروی خارجی رفتار اجتماعی افراد را تنظیم می‌کند. مبنای این محدودیت‌ها تقدم آرمان‌ها و اهداف اسلامی بر آزادی‌های فردی در هنگام تعارض این دو است. اجرای این محدودیت‌ها از دو طریق دخالت حکومت و نیز نظارت همگانی اعمال می‌گردد. (همان: ۱۹۲)

در حوزه بانکداری اسلامی به‌واسطه کنترل درونی ازآنجاکه آحاد جامعه اسلامی ربا را حرام و استفاده از نظام مالی منطبق با آن را گناه می‌دانند، لذا به‌صورت خودخواسته از آن اجتناب می‌کنند. از طرف دیگر ازآنجاکه اسلام در حوزه ایجابی مسلمانان را به سمت گسترش فرهنگ قرض‌الحسنه و نیز تعاون و مشارکت در کار و تولید فرامی‌خواند، لذا فرد مسلمان آزادانه به سمت تحقق آنها گام برمی‌دارد. همچنین به‌واسطه کنترل بیرونی با ساختار سازی، نهادسازی و ریل‌گذاری‌های قانونی و نیز نظارت همگانی قواعد و قوانین در ساختار حکمرانی بانکداری اسلامی به مرحله اجرا می‌رسند.

۳،۱،۴. قاعده عدالت اجتماعی

عدالت اجتماعی از مهم‌ترین اصول اقتصاد اسلامی و بلکه مهم‌ترین اصل و محور آن هست. خداوند در قرآن هدف ارسال رسل و نزول کتب را اقامه عدالت در جامعه بشری می‌داند (حدید، ۲۵). شهید صدر عدالت را جزو اصول اساسی‌ای ذکر می‌کند که اقتصاد اسلامی بر اساس آن بنانهاده شده است. ایشان نگاه اسلام به عدالت را دارای ویژگی‌های خاصی می‌داند که آن را از سایر تفسیرها نسبت به عدالت متفاوت می‌کند. ایشان عدالت اجتماعی در نظام اندیشه اسلامی را دارای دو اصل کفالت متقابل فراگیر و اصل توازن اجتماعی می‌دانند (صدر، ۱۳۹۳-۱: ۳۴۷).

شهید صدر بیان می‌کند اسلام مفهوم عدالت را به‌صورت انتزاعی و کلی طرح نکرده است و تبیین آن را به جوامع بشری که هرکدام بر اساس اندیشه‌های تمدنی و نگاهشان به زندگی تعریف متفاوتی نسبت به عدالت دارند، واگذار نکرده است. بلکه مفهوم عدالت را به‌طور دقیق تبیین کرده و آن را در یک برنامه اجتماعی معین متبلور کرده و پس آز آن توانسته این طرح را در یک قالب اجتماعی زنده به ظهور برساند. الگوی عدالت اجتماعی اسلام دارای دو جنبه اساسی تعاون عمومی و توازن اجتماعی است (صدر، ۱۳۹۴: ۱۹۳).

در بانکداری اسلامی به واسطه گسترش فرهنگ و تحکیم ساختار قرض‌الحسنه نیازهای مالی و سرمایه‌ای اقشار فرودست برآورده می‌گردد که این مساله باعث کاهش فقرمطلق در جامعه اسلامی می‌گردد. از سوی دیگر ممنوعیت کنز و اجبار برای سرمایه‌گذاری وجوه نقد در تولید و نیز جلوگیری از تأسیس و مالکیت بانک توسط بخش خصوصی می‌تواند از تجمیع سرمایه و ایجاد شکاف‌های عمیق طبقاتی جلوگیری کند که این مساله نیز باعث گسترش عدالت اقتصادی در جامعه می‌گردد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

۴،۱،۴. قاعده منطقه‌الفراغ

شهید صدر دخالت حکومت در اقتصاد را از اصول اساسی اقتصاداسلامی می‌داند. از دیدگاه ایشان دخالت حکومت در اقتصاد صرفاً محدود به اجرای احکام ثابت نیست بلکه این دخالت شامل قانون‌گذاری و اجراء در قلمرو فاقد نص نیز گسترش می‌یابد. وی این بخش از اداره جامعه که فاقد نص ثابت است و حکومت در آن اختیار قانون‌گذاری دارد را "منطقه‌الفراغ" نام‌گذاری کرده است (صدر، ۱۳۹۳-۲: ۴۱۳). ولی‌امر موظف است تا در این حوزه‌ها به‌گونه‌ای قانون‌گذاری کند که اهداف عام اقتصاد اسلامی را تضمین کند و تصویر اسلامی از عدالت اجتماعی را محقق نماید (صدر، ۱۳۹۴: ۱۳۳).

باز گذاشتن دست قانون‌گذار البته در یک محدوده و چارچوب مشخص مسیر را برای دستیابی به اهداف کلان اسلامی هموارتر می‌کند و انعطاف‌پذیری ساختار را در برابر تکانه‌ها افزایش می‌دهد. از طرفی چون این قاعده‌گذاری‌ها توسط ولی‌فقیه و یا با نظارت وی صورت می‌گیرد کلیت ساختار اسلامی حفظ و تقویت می‌گردد.

۵،۱،۴. قاعده تحریم کنز

"اسلام ذخیره کردن طلا و نقره و انفاق نکردن آن در راه خدا را حرام کرده است." این حکم بر اساس آیه ۳۴ سوره توبه است؛ ﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ (و کسانی که طلا و نقره را گنجینه و ذخیره می‌کنند و در راه خدا انفاق نمی‌کنند آن‌ها را به عذابی دردناک بشارت ده.) شهید صدر طلا و نقره را تنها نمونه‌ای از وجوه نقد می‌داند و معتقد است وجه نقد، هر چیزی است که شانیت هزینه شدن داشته باشد. ایشان با تسری طلا و نقره به کلیه وجوه نقد اندوختن و گنجینه کردن وجه نقد را حرام می‌دانند. درواقع شهید صدر پول را صرفاً وسیله‌ای برای تعیین ارزش کالاها و نیز تسهیل مبادلات کالایی می‌داند و نه وسیله اندوختن و ذخیره دارایی. استدلال این قضیه این است که خروج بخشی از وجوه از چرخه اقتصادی باعث کاهش تقاضای بخشی از محصولات تولیدی در بازار و ایجاد قدرت نامشروع برای دارنده دارایی‌های ذخیره‌شده است که این به کلیت اقتصاد صدمه وارد می‌کند (صدر ۱۳۹۳، ج۱: ۴۱۹).

اساس نظام سرمایه‌داری مبتنی بر انباشت سرمایه و ایجاد سرمایه‌های بزرگ و حرکت و تطور آزادانه و سودمحورانه آن است که این به بی‌عدالتی تبعیض و عموماً سلطه‌گری منتهی می‌گردد (زرشناس، ۱۴۰۲: ۴۷۶). تحریم کنز اولاً خروج سرمایه از چرخه تولید را کاهش می‌دهد. این خود باعث افزایش سرمایه‌گذاری و رونق تولید در سطح کلان می‌گردد و ثانیاً مانع تجمیع نامتعارف در دست عده محدودی از جامعه می‌گردد که این مانع گسترش فاصله طبقاتی در جامعه می‌گردد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

۵-قاعده دستمزد:

"از نظر اسلام دستمزد و اجرت تنها در صورتی شرعی است که یا بر اساس کار مستقیم نیروی کار باشد و یا باید بر اساس کار ذخیره‌شده‌ای در مال مورداستفاده باشد که طی بهره‌برداری از آن از دست می‌رود" (صدر ۱۴۰۰: ۲۴۳).

طبق این قاعده اولاً دریافت بهره از وجوه نقد ممنوع است چرا که درصورتی‌که تورم نباشد کار ذخیره‌شده‌ی در وجوه نقد با گذشت زمان از بین نمی‌رود. البته شهید صدر تضمین ارزش واقعی پول در قرض در صورت وجود تورم را مجاز می‌دانند. ایشان تطابق با ارزش روز طلا را به عنوان روش پیشنهادی خود مطرح می‌کنند. ثانیاً کارمزدی که بانک برای فعالیت‌های مختلف ارائه می‌دهد لزوماً درصد مشخصی از میزان وجوه سپرده‌گذاری شده نیست، بلکه بستگی به حجم فعالیت خدماتی که بانک ارائه می‌دهد دارد و می‌تواند با حجم سپرده و نیز با فعالیتی که روی آن انجام می‌شود نسبت داشته باشد و ثالثاً فعالیت‌های خدماتی بانک باید واقعاً فعالیت خدماتی باشند و درآمدی که بانک درازای خدمات ارائه‌شده می‌گیرد بر اساس کار باشد و کار صرفاً پوششی برای ربا و درآمدهای سرمایه‌داری نباشد (همان).

۲,۴. قانون‌گذاری بانکداری اسلامی

همان‌طور که گفته شد قوانین بر اساس قواعد طرح می‌شوند. برخی از قوانین قابل‌تغییر و برخی غیر قابل‌تغییر هستند. بر اساس نظر شهید صدر حاکم اسلامی می‌تواند در یک محدوده‌ی مشخص (منطقه‌الفراغ) قانون‌گذاری نماید. در این بخش برخی قوانین بانکداری اسلامی مبتنی بر اندیشه شهید صدر بیان گردیده است:

۱,۲,۴. تضمین ارزش واقعی در قرض: اگر قرض گیرنده هنگام ادای دین و قرض خود مبلغی که بیانگر ارزش وجوه دریافتی است بپردازد این عمل ربا محسوب نمی‌شود. ارزش حقیقی وجوه بر اساس طلا و نرخ مبادله طلا با پول مشخص می‌گردد (صدر، ۱۴۰۰: ۲۴۷). هرچند شهید صدر برابری نرخ مبادله پول و طلا را برای تعیین ارزش واقعی پول پیشنهاد می‌دهد لیکن با توجه به کلیت نظر ایشان آنچه مهم است حفظ ارزش واقعی وجوه است که این مسئله نمی‌تواند تخصیصی به ثبات ارزش پول بر اساس نرخ مبادله آن با طلا داشته باشد و می‌توان نرخ تورم را نیز در این مسئله در نظر گرفت.

۲,۲,۴. ممنوعیت بانکداری خصوصی و حکمرانی واحد دولتی در بانکداری: این ویژگی از ویژگی‌های بارز و خاص الگوی بانکداری اسلامی از منظر شهید صدر است. از نظر ایشان در جامعه

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

اسلامی حکومت به وسیله یک بانک دولتی فرآیند تجمیع سرمایه را مدیریت می‌کند و ورود بخش خصوصی به عرصه سودبری‌های بانکی مجاز نیست و دولت موظف است که مانع ورود بخش خصوصی گردد. دلیلی که برای این مسئله ذکر شده این است که هدف توسعه‌ای بانک از محتوای سرمایه‌داری جدا گردد و عملیات تجمیع سرمایه به یک فرآیند اجتماعی تبدیل شود و حکومت به نیابت از کل جامعه آن را مدیریت کند. لذا بااینکه با ظهور بانک قدرت تولیدی جدیدی در جامعه به‌واسطه تجمیع سرمایه شکل می‌گیرد ولی مانند نظام‌های سرمایه‌داری مالکیت این قدرت ایجاد شده در سیطره افراد خاصی نخواهد بود (صدر، ۱۴۰۰: ۲۴۲). مطالعات انجام‌شده نیز نشان می‌دهد در میان بانک‌های دولتی، نیمه‌دولتی و خصوصی بانک‌های دولتی بیشترین و بانک‌های نیمه‌دولتی کمترین میزان پایبندی به شاخص‌های بانکداری اسلامی را داشته‌اند (حکیمی‌پور، ۱۳۹۷: ۱۵۱).

هرچند شهید صدر قائل به وجود تنها یک بانک دولتی است لیکن باتوجه به بررسی کل الگو این‌طور به نظر می‌رسد که وجود یک بانک دولتی صرفاً اشاره به دولتی بودن بانک دارد و نه محدودیت در یک عنوان بانک. لذا وجود چند بانک تخصصی دولتی نیز با کلیت الگو در تضاد نمی‌باشد و می‌توان تمام آن‌ها را نیز با عنوان یک بانک جامع دولتی در نظر گرفت.

۳،۲،۴. ممنوعیت ربا: رِبا از گناهان کبیره و به معنای زیادتر از اصل مال گرفتن است که در متون دینی به‌شدت نهی شده است و رباخواران افراد مورد لعن خداوند معرفی شده‌اند. تحریم بهره و ربا از مسلمات شریعت اسلامی است که چندین بار در قرآن (بقره ۲۷۸، نسا ۱۶۱ آل‌عمران ۱۳۰) روایات (مستدرک‌الوسائل ج۱۶: ۳۳۱ وسائل‌الشیعه ج۱۲: ۴۲۶) به آن اشاره شده است در اسلام مسئله ربا مورد نهی شدید خداوند قرار گرفته به صورتی که رباخوار را مانند کسی که خدا و رسولش، با او پیکار خواهند کرد معرفی می‌کند (بقره ۲۷۸ و ۲۷۹). مسئله تحریم ربا اختصاصی به اسلام ندارد و تمامی ادیان آسمانی ربا را حرام می‌دانند. پرداخت و دریافت سود قطعی و بهره درواقع پایه و اساس نظام بانکی سرمایه‌داری است لیکن در بانکداری اسلامی دریافت حرام و ممنوع می‌باشد. همان‌طور که در قاعده دستمزد بیان شد دریافت اجاره از مال‌الاجاره تنها در صورتی مجاز است که کار ذخیره شده در مال در اثر استفاده از بین برود، درحالی‌که در وجوه و سرمایه‌های نقدی هنگام بازپرداخت کارِ ذخیره شده از بین نمی‌رود، لذا از نظر اسلام دلیلی برای دریافت مزد نیز وجود ندارد (صدر ۱۴۰۰: ۲۴۳). البته باید توجه داشت با همین استدلال شهیدصدر، تضمین ارزش واقعی پول توسط قرض گیرنده را مشروع و مجاز می‌دانند، بنابراین معتقد است بانک می‌تواند در قرض ارزش واقعی پول را ضمانت نماید (همان).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

۴،۲،۴. دریافت مالیات از دارایی‌ها انباشته و وجوه خارج از چرخه تولید اقتصادی و ضبط آن بعد از فرصت قانونی: همان‌طور که گفته شد انباشت و کنز پول از دیدگاه شهید صدر در حکم کنز طلا و نقره و حرام شرعی و ممنوع قانونی است و نظام اسلامی باید در ساختار حکمرانی از انجام این مساله جلوگیری نماید. از دیدگاه ایشان اندوختن و ذخیره کردن با توجه به امکان گردش پول در جامعه مفهومی قابل‌انعطاف است، در جامعه‌ای که قدرت به‌کارگیری و سرمایه‌گذاری وجوه بیشتر باشد راکد نگه‌داشتن مال حتی در زمان کوتاه نیز کنز و حرام به شمار می‌آید ولی در جامعه‌ای که امکان گردش و به‌کارگیری مال ضعیف باشد کنز به اندوختن مال در زمان‌های به نسبت طولانی‌تری اطلاق می‌گردد (صدر ۱۴۰۰: ۲۴۴).

۳،۴. نظام انگیزشی

در فرآیند تجمیع سرمایه در بانک‌های متعارفِ سرمایه‌داری، وجوه خرد را با انگیزه پرداخت سود ثابت یا بهره از سطح جامعه جمع‌آوری می‌کنند لیکن در نظام اسلامی پرداخت بهره و ربا به‌شدت نهی شده است. بانک اسلامی به نمایندگی از حکومت وظیفه تجمیع سرمایه را بر عهده دارد برای انجام این فرآیند از نرخ بهره به‌عنوان انگیزه استفاده نمی‌کند بلکه از یک بسته سیاستی مبتنی بر مکتب اسلام و روح عمومی شریعت بهره می‌گیرد که فقط در بستر یک جامعه و حکومت اسلامی قابل تحقق است این مجموعه انگیزشی بر سه پایه اساسی زیر استوار است:

۱،۳،۴. تحریم ربا: شهید صدر برای توضیح منطق اسلام برای تحریم ربا از قاعده دستمزد استفاده می‌کند و دریافت زیادی در مال‌الاجاره را تنها در صورتی مجاز می‌داند که نقصانی در کار ذخیره شده در آن به وجود آید. لذا چون این اتفاق در سرمایه نقدی رخ نمی‌دهد لذا دریافت زیادی در قرض در وجوه نقدی را ربا و حرام می‌داند. البته همان‌طور که گفته شد تضمین ارزش واقعی پول در قرض مجاز و شرعی است. تحریم و ممنوعیت ربا انگیزه افراد برای سرمایه‌گذاری در پروژه‌های مولد را افزایش می‌دهد.

۲،۳،۴. ممنوعیت کنز: بر اساس قاعده تحریم کنز اندوختن و ذخیره کردن دارایی ممنوع است. این ممنوعیت تابع میزان امکان گردشِ مال در جامعه است. یعنی هر عامل اقتصادی موظف است تا با توجه به امکان سرمایه‌گذاری در سریع‌ترین زمان وجوه خود را سرمایه‌گذاری نماید. ازآنجاکه این زمان به‌طور دقیق قابل‌تشخیص و تعیین نیست دو راهکار برای کنترل آن وضع می‌شود (صدر، ۱۴۰۰: ۲۴۵):

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

الف- وضع مالیات بر وجوه و اموال ذخیره‌شده: مالیات در اسلام بیش از آنکه جنبه درآمدی داشته باشد جنبه تنظیم‌گری دارد (موسایی، ۱۴۰۰: ۳۸۴). این کار با هدف افزایش انگیزه دارندگان وجوه برای سرمایه‌گذاری آن و ورود سرمایه‌ها به چرخه تولید اقتصادی انجام می‌شود. شهید صدر این مسئله را در قالب حکم شرعی زکات دسته‌بندی می‌کنند و وضع زکات را از اختیارات قانون‌گذاری ولی‌اَمر می‌داند.

ب- تعیین سقف زمانی برای ذخیره وجوه و اموال: زمان مشخصی برای دارندگان وجوه تعیین می‌گردد که پس از آن برای وجوه تعیین تکلیف قانونی صورت گیرد. این تکلیف قانونی می‌تواند از طریق ضبط کل یا بخشی از پول و یا سایر روش‌ها صورت گیرد.

۳،۳،۴. اصول اخلاقی و تربیتی افراد در مکتب اسلام: یکی از مهم‌ترین تفاوت‌های مکتب اسلام با نظام سرمایه‌داری در نظام اخلاقی آن است. فرد در جامعه و مکتب اسلام زندگی را منحصر به حیات محدود مادی نمی‌داند و به زندگی جاودان بعد از مرگ معتقد است. لذا نمودار مطلوبیت او صرفاً بین انتخاب‌های مادی محدود نمی‌شود بلکه ارزش‌های دینی در تصمیمات او نقش بسیار مؤثری دارد. اسلام انسان را دائماً به یاری ضعفا و قرض دادن به نیازمندان تشویق می‌کند. این موارد یک نظام اخلاقی خاص را پایه‌گذاری می‌کند که انگیزه‌های کار خیر در آن بسیار گسترش می‌یابد و مردم با علاقه به پرداخت قرض‌الحسنه و مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی می‌پردازند و بدون نیاز به هیچ نظارت بیرونی، خود از ربا و کنز اجتناب می‌کنند (صدر، ۱۳۹۴: ۱۲۴).

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

منبع: یافته‌های پژوهش

۴،۴. ساختار ارائه خدمات عمومی

در این بخش ساختار ارائه خدمات عمومی بانکداری اسلامی بررسی می‌گردد. این ساختار اولاً مبتنی بر قواعد و قوانین وضع‌شده است، ثانیاً با روح کلی اقتصاد اسلامی سازگاری دارد و ثالثاً معطوف به دستیابی به اهداف کلی نظام اقتصادی اسلام و اهداف خاص تعیین‌شده برای بانکداری اسلامی است. فعالیت‌های بانک اسلامی به دو بخش تقسیم می‌گردد:

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

۱،۴،۴. فعالیت‌های خدماتی: شهید صدر (۱۴۰۰: ۲۴۷) سه ویژگی برای انجام فعالیت‌های خدماتی لحاظ می‌کنند:

الف: فعالیت‌های خدماتی بانک واقعی باشد و درآمدی که بانک از محل آن دریافت می‌کند بر اساس کار واقعی باشد.

ب: فعالیت‌های خدماتی بانک سالم و مطابق مصلحت جامعه باشد.

ج:شکل معاملات مطابق با فقه اسلامی باشد.

۲،۴،۴. فعالیت‌های تجمیع سرمایه: وظیفه واقعی بانک‌ها تجمیع وجوه خرد و تبدیل آن به سرمایه بزرگ برای بهره‌گیری از آن در فرآیند تولید است که این وظیفه در بانکداری اسلامی نیز دنبال خواهد شد. لیکن روش انجام این وظیفه در بانکداری اسلامی متفاوت از بانکداری متعارف سرمایه‌داری خواهد بود. درواقع فرآیند تجمیع و تخصیص سرمایه در بانکداری اسلامی یک فرآیند به‌هم‌پیوسته است که در این فرآیند باید به‌جای استفاده از ابزارهای سرمایه‌داری از ابزارهایی استفاده نمود که ماهیت اسلامی دارند (صدر، ۱۳۹۶: ۲۸). بانک در دو قالب کلی وجوه مردم را جمع‌آوری می‌کند:

الف- قالب قرض‌الحسنه: بانک در قالب قرض ضمانت شده وجوه مردم را دریافت و به سپرده‌گذاران بدهکار می‌شوند. در این حالت سپرده‌گذاران از سه مزیت بهره‌مند می‌شوند:

اولاً اطمینان از محفوظ ماندن مال؛ به واسطه دولتی بودن بانک و ضمانتی که بانک به نیابت دولت بر بازگشت قرض دارد. ثانیاً حفظ ارزش واقعی وجوه سپرده‌گذار؛ با توجه به اینکه در صورت وجود تورم ارزش حقیقی پول کاهش می‌یابد بانک ارزش حقیقی وجوه را تضمین می‌کند. این کار می‌تواند با روش مختلفی صورت پذیرد. شهید صدر روش برابری پول با طلا را به‌عنوان روش مناسبی برای تضمین ارزش واقعی وجوه پیشنهاد می‌دهند (صدر، ۱۴۰۰: ۲۴۷). ثالثاً به دست آوردن اجر اخروی با توجه به تأکید فراوان اسلام پیرامون ارزش معنوی بالای قرض‌الحسنه، بسیاری از سپرده‌گذاران با انگیزه معنوی وجوه خود را برای امور عام‌المنفعه در بانک قرار می‌دهند تا بانک به نمایندگی از آن‌ها این وجوه را به نیازمندان قرض دهد.

وجوه جمع شده در سه شکل زیر توسط بانک به کار گرفته می‌شود:

۱- اعطای وام بدون بهره به افراد نیازمند.

۲- سرمایه‌گذاری مستقیم و یا غیرمستقیم وجوه توسط بانک.

۳- اعطای وام بدون بهره به افرادی که به وسایل کسب‌وکار نیازمندند.

ب- قالب سرمایه‌گذاری: وجوه سرمایه‌گذاری، در بانک‌اسلامی در دو قالب کلی مضاربه یا وکالت در بانک سپرده‌گذاری می‌شود:

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

ب-۱- قالب وکالت: بانک به وکالت از سپرده‌گذاران وجوه را در فعالیت‌های اقتصادی به کار می‌گیرد و سپرده‌گذار از درصد مشخصی از سود که بین او و بانک توافق شده برخوردار می‌شود و الباقی سود متعلق به بانک خواهد بود.

ب-۲- قالب مضاربه: بانک وجوه سرمایه‌گذاران را در یک پروژه مشخص سرمایه‌گذاری می‌کند و در این صورت سود پروژه بین صاحبان سرمایه و عامل مضاربه طبق توافق اولیه تقسیم می‌گردد و بانک به ازای نقش وساطتی خود وجهی دریافت می‌کند. مقدار این وجه تابع مقدار کاری است که بانک انجام می‌دهد.

در هر دو شکل مبلغ سرمایه‌گذاری شده از مالیات بر کنز معاف است. البته در زیرساخت سرمایه‌گذاری، وجوه از خدمت تضمین سرمایه برخوردار نمی‌گردد.

زیرساخت جذب سرمایه	روش جذب و تجمیع سرمایه	روش تخصیص سرمایه	انگیزه	ملاحظات
زیرساخت قرض‌الحسنه	قرض ضمانت شده	پرداخت وام بدون بهره به افراد نیازمند (با لحاظ حفظ ارزش پول یا بدون آن)	- اطمینان از محفوظ ماندن مال در مقابل سرقت یا گم‌شدن - حفظ ارزش واقعی وجوه سپرده‌گذار -به دست آوردن اجر اخروی	بانک ارزش واقعی وجوه سپرده‌گذاران را تضمین می‌کند و نه خود وجوه. - بانک موظف به دریافت تعهدات و تضمین‌هایی از گیرندگان وجوه برای اطمینان از بازگشت وجوه است.
		سرمایه‌گذاری مستقیم یا غیرمستقیم بانک در فعالیت‌های اقتصادی		
		پرداخت وام بدون بهره برای فعالیت‌های تولیدی به افراد نیازمند		
	قرض ضمانت نشده	پرداخت وام بدون بهره به افراد نیازمند (بدون لحاظ حفظ ارزش پول)	-به دست آوردن اجر اخروی	

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

زیرساخت سرمایه‌گذاری	۱- وکالت	بانک به‌عنوان وکیل سپرده‌گذاران وجوه تجمیع شده مستقیماً سرمایه‌گذاری می‌نماید.	-کسب سود -مشارکت در رشد-اقتصادی جامعه -ریسک پایین‌تر به‌واسطه سبد گسترده سرمایه‌گذاری بانک	سود بین بانک و سپرده‌گذار طبق توافق اولیه تقسیم می‌گردد.
	۲- وساطت	بانک به‌عنوان واسطه، وجوه سپرده‌گذاران را تجمیع و در اختیار عامل اقتصادی قرار می‌دهد تا در پروژه‌های مختلف به کارگرفته شود.	-کسب سود -مشارکت در رشد اقتصادی جامعه - مناسب افراد ریسک‌پذیرتر برای انتخاب حوزه سرمایه‌گذاری	رابطه مستقیم سپرده‌گذار و تولید می‌تواند انگیزه‌های وی برای مشارکت و پیشرفت پروژه را افزایش دهد. -بانک بر اساس میزان کاری که انجام می‌دهد حق وساطت دریافت می‌کند. - سود بین سپرده‌گذار و عامل طبق توافق تقسیم می‌شود

منبع: یافته‌های پژوهش

این الگوی ارائه خدمات عمومی در قالب فلوچارت زیر ترسیم گردیده است:

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

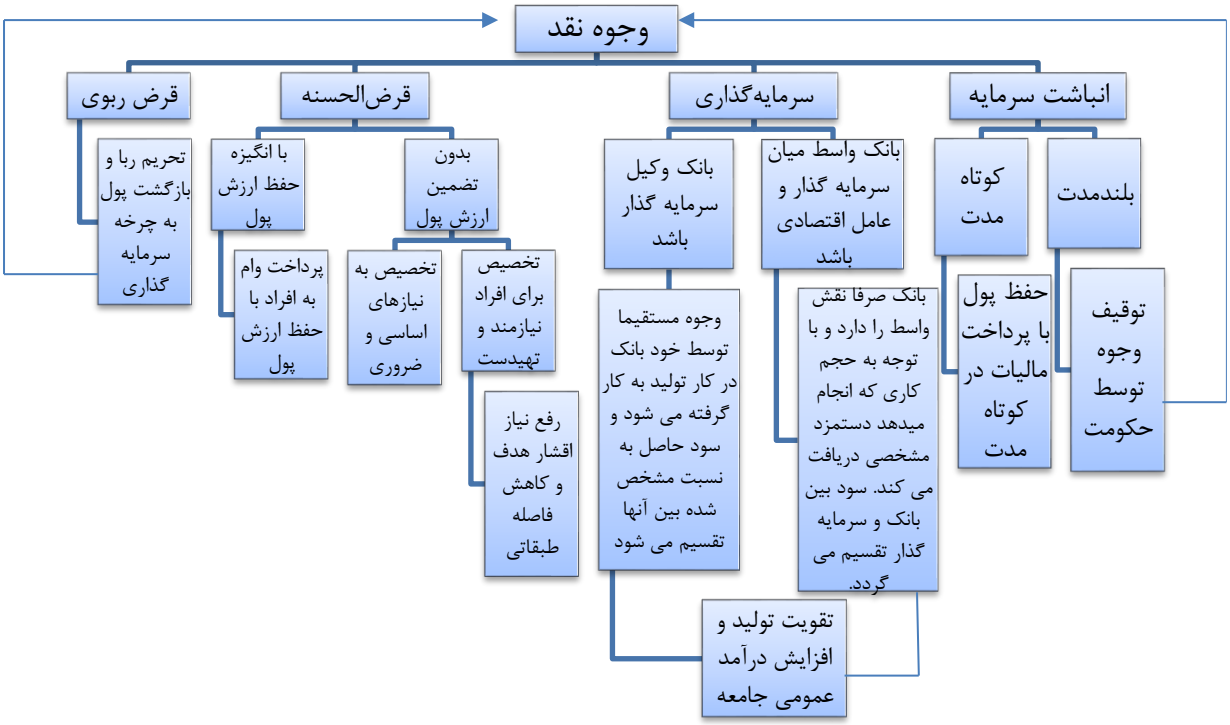

منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری

بانک اسلامی از مهم‌ترین ارکان اقتصاد اسلامی است. شهیدصدر دیدگاه بدیعی نسبت به بانک اسلامی دارند. ایشان با پذیرش ضرورت بانک به‌عنوان نهادی برای تسهیل مبادلات مالی و تجاری و نیز تجمیع و تخصیص سرمایه شکل جدیدی از بانکداری را طرح می‌کند. وی با معرفی دو نوع بانک غیر ربوی برای اجرای احکام دینی ازجمله تحریم ربا در یک جامعه با نظام حکمرانی غیر اسلامی و نیز بانکداری اسلامی که ساختار مناسب بانکداری برای جامعه‌ای با نظام حکمرانی اسلامی می‌باشد در صدد ارائه الگویی فراگیر برای تحقق بانکداری اسلامی بود. الگوی حکمرانی شامل بخش‌های قواعد و سیاست‌های کلی، قوانین و ساختار ارائه خدمات عمومی و نظام انگیزشی می‌باشد. هرچند الگوی حکمرانی بانکداری

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

اسلامی به‌صراحت در آثار ایشان ذکر نشده است لیکن می‌توان از کلیت آثار و اندیشه‌های ایشان این الگوی حکمرانی را احصاء نمود. در این پژوهش با بررسی تحلیلی آثار و اندیشه‌های شهید صدر نظام حکمرانی بانکداری اسلامی احصاء گردید. اجرای الگوی حکمرانی بانکداری اسلامی در راستای گام‌های تمدن‌سازی و جامعه‌پردازی برای رسیدن به الگوی مطلوب اجتماعی از دیدگاه اسلامی بسیار مهم و ضروری به نظر می‌رسد. لذا لازم است تا در راستای اسلامی کردن نظام اقتصادی کشور زمینه‌های اجرایی شدن الگوی حکمرانی بانکداری اسلامی به‌تدریج در ساختار حاکمیتی کشور فراهم گردد.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

منابع

۱-قرآن کریم

۲-امیدیان‌باورصاد، مهرداد، نوشین‌فرد، فاطمه، فرهادپور، محمدرضا (۱۴۰۲). شناسایی عوامل هم‌کنش‌پذیری سیستم‌های اطلاعات دانشگاهی در ایران (پژوهشی آمیخته در دانشگاه آزاد اسلامی). فصلنامه بازیابی دانش و نظام‌های معنایی. ۱۰ (۳۴)، ۱۷۹-۲۲۴.

۳-باستانی‌فر، ایمان، حیدری، محمدرضا، مقدم، وحید (۱۳۹۵). الگوی خلق اعتبار در بانکداری اسلامی متأثر از اندیشه شهید صدر. فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۱۶ (۶۱)، ۱۳۷-۱۵۵.

۴-حشمتی‌مولایی، حسین (۱۳۹۹). دانشنامه جهان اسلام. جلد ۲. تهران: بنیاد دایره‌المعارف‌اسلامی.

۵-حکیمی‌پور، نادر (۱۳۹۷). ارائه شاخص ترکیبی ارزیابی بانکداری اسلامی: مطالعه موردی بانک‌های ایران. فصلنامه اقتصاد اسلامی, ۱۸(۷۲)، ۱۵۱-۱۸۲.

۶-حیدری، فرشاد، رجبی, زینب (۱۳۹۵). تدوین الگوی پارادایمی حکمرانی نظارتی کارا و اثربخش بر شبکه بانکی کشور. فصلنامه مطالعاتی در مدیریت بانکی و بانکداری اسلامی. ۲ (بهار و تابستان)، ۶۳-۹۳.

۷-خسروپناه، عبدالحسین (۱۴۰۲). حکمت و فقه حکمرانی. تهران: مرکز انتشارات راهبردی دانشگاه دفاع ملی.

۸-زرشناس، شهریار (۱۴۰۲). واژه‌ها و اندیشه‌ها . تهران: انتشارات روزنامه‌ایران.

۹-صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۹۳-۱). اقتصاد ما. جلد اول مترجم: سید محمدمهدی برهانی. قم: انتشارات دارالصدر.

۱۰-صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۹۳-۲). اقتصادما. جلد دوم مترجم: سید محمدمهدی برهانی. قم: انتشارات دارالصدر.

۱۱-صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۹۴). بارقه‌ها. مترجم: سید امید مؤذنی. قم: انتشارات دارلصدر.

۱۲-صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۹۶). بانکداری بدون ربا در اسلام. مترجم: سید یحیی علوی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)

۱۳-صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۰۰). اسلام راهبر زندگی، مکتب اسلام، رسالت ما. مترجم: مهدی زندیه. قم: انتشارات دارالبشیر.

۱۴-فاتحی، ابوالقاسم (۱۳۹۱). راهبردهای اجتماعی و فرهنگی امنیت پایدار با تأکید بر گفتمان انقلاب اسلامی. فصلنامه آفاق امنیت. ۵ (۱۵). ۱۰۱-۱۱۸.

۱۵- محمدپور، رضا، عبدلی، قهرمان، مهرآرا، محسن (۱۳۹۶). اخلاق در بانکداری اسلامی با تأکید بر نظریه اطلاعات نامتقارن. فصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی.۱۰ (۱). ۱۳۹-۱۶۰.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

۱۶-عیوضلو، حسین، کریمی‌ریزی، مجید (۱۳۹۷). اصول موضوعه و راهبردهای بانکداری اسلامی در چارچوب نظام اقتصادی اسلام. فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۱۸ (۷۱). ۵-۳۵.

۱۷-فیروزان‌سرنقی، توحید، سپهوند، فرشید. (۱۴۰۳). بررسی و آسیب‌شناسی ساختار تامین مالی اسلامی با هدف طراحی ساختار بهینه. فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۱۳ (۴۶). ۱۴۵-۱۷۱.

۱۸-موسائی، میثم (۱۴۰۰). عدالت و کارایی اقتصادی مالیات‌ها در تمدن‌اسلامی. فصلنامه علمی اقتصاد و بانکداری اسلامی. ۱۰ (۳۷). ۳۷۹-۳۹۷.

۱۹-موسوی‌خمینی، روح‌الله (۱۳۸۷). صحیفه امام. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۲۰-موسویان, عباس (۱۳۸۵). بانکداری بدون ربا از نگاه شهیدصدر (ره). اقتصاد اسلامی, ۶ (۲۱). ۷۰-۱۰۲.

۲۱-موسویان, عباس (۱۳۸۶). نقد و بررسی قانون عملیات بانکی بدون ربا و پیشنهاد قانون جایگزین. اقتصاد اسلامی, ۷ (۲۵). ۹-۳۶.

۲۲-موسویان، عباس (۱۳۹۳). شاخص‌های ارزیابی بانکداری‌اسلامی. تهران: انتشارات زمزم هدایت.

۲۳-موسویان، عباس، میثمی، حسین. (۱۳۹۴). آسیب‌شناسی نظارت شرعی در نظام بانکی ایران و ارائه اصلاح‌های قانونی. فصلنامه اقتصاد اسلامی. ۱۴ (۵۴). ۱۰۱-۱۲۹.

۲۴-هادوی‌نیا، علی‌اصغر (۱۳۸۲). مبانی نظری ساختار مالکیت از دیدگاه قرآن. فصلنلمه اقتصاد اسلامی. ۳ (۱۲). ۱۳-۳۵.

25-Ammi, Chantal & Bouheni, Faten & Levy, Aldo. (2016). Banking Governance, Performance and Risk-Taking: Conventional Banks Vs Islamic Banks.

26-Antonio, M. S., Sanrego, Y. D., & Taufiq, M. (2012). An Analysis of Islamic Banking Performance: Maqashid Index Implementation in Indonesia and Jordania. Journal of Islamic Finance, 1(1). 12-29.

27-Bevir, Mark. (2007). Encyclopedia of Governance. Berkeley: University of California.

28-Chapra, M. Umer. (2016), The Future of Economics: An Islamic Perspective. Leicester, UK: The Islamic Foundation.

29-Fukuyama, Francis. (2016). Governance: What Do We Know, and How Do We Know It?. Annual Review of Political Science. 19. 89-105.

30-Groenfeldt, D., & Schmidt, J. J. (2013). Ethics and Water Governance. Ecology and Society, 18(1).

31-Heydemann, Steven. (2020). Rethinking social contracts in the MENA region: Economic governance, contingent citizenship, and state-society relations after the Arab uprisings. World Development. Volume 135

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]

32-Mollah Sabur., Zaman Mahbub. (2015). "Shari'ah supervision, corporate governance and performance: Conventional vs. Islamic banks", Journal of Banking & Finance, vol. 58.

33-Nay, Olivier. Barré-Sinoussi, Françoise. (2022). Bridging the gap between science and policy in global health governance. The Lancet Global Health. 3(10).
34-Ost, Christian. Saleh, Ruba. (2022). Special issue: Circular economy and cultural governance. Forerunner practices. City, Culture and Society. Volume 29.
35-Qadri, Hussain. Bhatti, Ishaq. (2020). The Growth of Islamic Finance and Banking Innovation, Governance and Risk Mitigation. London: Routledge publishing.
36-Sandelowski, M, Barroso, J (2007). Handbook for Synthesizing Qualitative Research. Springer: New York
37-Tortajada Cecilia. (2010). Water Governance: Some Critical Issues. International Journal of Water -Resources Development. Volume 26
38-Wyborn, C., Louder, E., Harrison, J., Montambault, J., Montana, J., Ryan, M. Hutton, J. (2018). Understanding the Impacts of Research Synthesis. Environmental Science & Policy, 86.
39-Viseu, Sofia. (2022). New philanthropy and policy networks in global education governance: the case of OECD's netFWD, International Journal of Educational Research. Volume 114.
40-Volker Nienhaus. (2007). Governance of Islamic banking. Chapters in: M. kabir hassan & Mervyn lewis. Handbook of Islamic banking.chapter 9. Edward Elgar Publishing.

[Downloaded from mieaoi.ir on 2026-11-27]